

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.12, No. 24
Autumn 2023 & Winter 2024

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

The Ontological Foundations of Divine Attitude and Its Role in Scientific Theorizing

Hossein Saadabadi¹
Mohsen Javadi²
Abbas Izadpanah³

Abstract

The role of divine attitude in the theorizing process is one of the controversial issues, and of course accepting or rejecting this role can have important results. This is why this role-playing is investigated and researched from different angles. The main question in this paper is what are the ontological foundations of divine attitude and their role in scientific theorizing? In this research, with the analytical descriptive method and based on the review of library sources, some of the most important different ontological foundations of the divine attitude have been pointed out and it

---

¹. Ph.D. in Islamic Theology of Qom University, corresponding author
h.sadabadi@gmail.com

². Professor of Philosophy and Theology Department of Qom University
moh_javadi@yahoo.com

³. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Iran
abas_izadpanah@yahoo.com

Received: 25/08/2022

Reviewed: 19/10/2022

Revised: 08/01/2023

Accepted: 12/01/2023

was stated that theorizing can be influenced by the theoretician's divine attitude and can be affected accordingly by this attitude in its different stages . Ontological foundations, along with other foundations such as cognitive value foundations, epistemological foundations, etc., changes the spirit that dominates scientific theorizing, from the creation of subjectivity and theorizing to even the position of judgment.

Keywords: Ontological Foundations, Divine Attitude, Theory, Scientific Theorizing, Religious Science.

Introduction

Many scholars hold that theory has played an important role in the formation of science in various fields and it can even be said that many components of existing science are derived from theories that, with the passage of time, have shaped the scientific environment and gradually established the framework of a particular science.

The important point is that the existing sciences are actually influenced by philosophical views and various ontological, anthropological, epistemological and methodological foundations that somehow shape the general attitude of the theoretician and scientific theories are produced and presented willingly or not by relying on specific philosophical foundations.

There is no independent research done so far on the basis of the principles of cognitive existence of the divine attitude in scientific theories but there are some related researches in this field which is very useful for the study. one can mention to the book of the fundamentals of Islamic humanities compiled by Mr. Sharifi. in the fifth chapter of this book, the five principles of Islamic humanities are explained, including the foundations of cognitive existence. in the seventh chapter, however, some valuable material has been given about the impact of values in different stages of science; also, in the book of scientific theories of Islamic economics, Hassan Agha Nazari has referred to some philosophical foundations. Other works can be pointed out by Danaie Fard as theorizing: foundations and methodologies. in this book, they have referred to some principles of theorizing too. Among the articles, Narjes Javandel article is called positivism and the basis for the cognitive science of human sciences. In this paper, the foundations of cognitive science are compared with the view of transcendental philosophy and positivism. Also, in criticizing the fundamentals of secular science, written by Ramadan Ali Tabar Firouzjaei, some of the foundations of the cognitive science of secular science and its critiques have been discussed. However, it is worth mentioning that these resources are valuable and useful for the present study, but at the same time, none of these resources are addressed. The innovation of this research can be considered as a reference to the role of God in the field of research and theorizing and explaining the principles affecting this attitude and finally the impact of these foundations in scientific theory.

Methodology

In this research, by using descriptive - analytical method and based on the review of library resources, some of the foundations of the different foundations of the cognitive approach of god have been mentioned and stated that theorizing in its different stages can be influenced by the divine attitude of the theorist.

Discussion and conclusions

In this research, some of the effective ontological foundations concerning the role of divine attitude in scientific theorization have been mentioned. Accepting that the external realities are not confined to purely material affairs can prevent a major strategic error in the research i.e. Material monopolies in phenomena, causes and factors, and fragmentation in their analysis and open a large space for an insightful research in the scope of material and immaterial issues before the theorist. Also, considering the causes of phenomena such as material and material causes, they return to the cause of the causes in the universe, i.e. God almighty, in addition to the inherent poverty of the universe and the causes - both in themselves and in their survival need these the cause of the causes, also preserve the space of theorizing from materialistic or atheistic beliefs and provides the background to provide coordinated ideas with the divine worldview. In addition to these matters, the accuracy of the world and the world and what is in it, in vain and in the world, prevented the ideas of nihilistic and its likes and provided the basis to link scientific theories to the origin and the resurrection of the world. In general, it can be said that the aforementioned principles, as effective in the divine attitude, can influence theorizing space in different stages. The beginning of influence can be sought in the creation or change of the system of sensitivities and the kind of theoretical concern of the theorist. It is natural if a scientist would know the world as non - exclusive and dependent upon god and purposeful, he would have different research priorities and priorities than an atheist or atheist. This influence will not lead to this place, and the theorist will have a range of material and material affairs in search of the backgrounds and causes of subjects and problems. And by abandoning metamaterial matters, she will not suffer a strategic error in her research, and this means that the stage of gathering information can also be affected by the divine attitude. While the theorist with the divine attitude with the aforementioned principles, not only does not know any of the phenomena, contexts and causes of them independent and non - dependent upon god as the creator and the creator of the universe, but also examines them as a part of the targeted universe and practically the stage of information analysis will also be directed. Finally, the theorist with a divine attitude towards the theory of judgment will never accept and submit to the conclusions that is contrary to its accepted principles and with double precision and considering their relation to its original foundations. All of these things together place a different atmosphere in theorizing and will give a specific impression to scientific theories.

Sources

- The Holy Quran
- Ebrahimi Dinani, Gholam Hossein, General Philosophical Rules in Islamic Philosophy, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies, 2001.
- Ibn Manzoor, Muhammad Ibn Makram, Lisan al-Arab. Third edition. Beirut: Dar Sadir, 1984.
- Spinoza, Barukh, Ethics, translated by Mohsen Jahangiri, Tehran, Hekmat Publications, 1997.
- Javadi Amoli, Abdullah, The dignity of intellect in the geometry of religious knowledge, Research: Ahmad Vaezi, Qom: Israa, 2007.
- Gilson, Etienne, Criticism of Western Philosophical Thought, Translator: Ahmad Ahmadi, Tehran: Samit Publications, 2001.
- Gillis, Donald, Philosophy of Science in the 20th Century, translated by Hasan Miandari, Tehran: Samit, 2002.
- Burt, Edwin A. The Metaphysical Foundations of Modern Science, New York, Humanities Press, 1951.
- Kerlinger, F. N. Behavioral Research: A Conceptual Approach, New York, Holt, Rinehart & Winston, 1979.

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.12, No. 24
Autumn 2023 & Winter 2024

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال دوازدهم، شماره ۲۴
پاییز و زمستان ۱۴۰۲
صفحات ۳۸۳-۴۰۶

مبانی هستی‌شناختی نگرش الهی و نقش آن در نظریه‌پردازی علمی

حسین سعدآبادی^۱

محسن جوادی^۲

عباس ایزدپناه^۳

چکیده

نقش آفرینی نگرش الهی در فرایند نظریه‌پردازی، یکی از موضوعات مناقشه برانگیز است و البته قبول یا رد این نقش آفرینی، می‌تواند نتایج مهمی به همراه داشته باشد. از همین رو ضروری است تا این نقش آفرینی از زوایای مختلفی مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد. سؤال اصلی این نوشتار این است که مبانی هستی‌شناختی نگرش الهی و نقش آنها در نظریه‌پردازی علمی چیست؟ در این تحقیق با روش توصیفی تحلیلی و بر پایه بررسی منابع کتابخانه‌ای به برخی از مهمترین مبانی مختلف هستی‌شناختی نگرش الهی اشاره و بیان شده است که نظریه‌پردازی در مراحل مختلف خود می‌تواند متأثر از نگرش

h.sadabadi@gmail.com
moh_javadi@yahoo.com
abas_izadpanah@yahoo.com

^۱. دکتری کلام اسلامی دانشگاه قم، نویسنده مسئول

^۲. استاد گروه فلسفه و کلام دانشگاه قم

^۳. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه قم

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۰۳

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۷/۲۷

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۱۰/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۲۲

الهی نظریه‌پرداز بوده و به تناسب از این نگرش اثر پذیرد. مبانی هستی‌شناختی در کنار دیگر مبانی اثرگذار نظیر مبانی ارزش‌شناختی، مبانی معرفت‌شناختی و ... نگرشی را ایجاد می‌کنند که فضای کلی حاکم بر نظریه‌پردازی علمی را اعم از ایجاد دغدغه و مسأله برای نظریه‌پرداز تا حتی مقام داوری را متأثر می‌کند.

کلمات کلیدی: مبانی هستی‌شناختی، نگرش الهی، نظریه، نظریه‌پردازی علمی، علم دینی.

مقدمه در بیان مسأله

بسیاری از صاحب‌نظران بر این باورند که نظریه نقش مهمی در شکل‌دهی علم در حوزه‌های مختلف داشته و دارد و حتی می‌توان گفت بسیاری از اجزای علوم موجود، برآمده از نظریه‌ها است که با گذشت زمان، فضای علمی را رقم زده و رفته رفته چهارچوب یک علم را شکل می‌دهند. همین یک نکته، اهمیت بررسی تئوری‌ها و چگونگی بنا شدن آنها و نیز عوامل تأثیرگذار در آنها را نشان می‌دهد.

مطلب حائز اهمیت این است که علوم موجود در حقیقت متأثر از دیدگاه‌های فلسفی و مبانی مختلف هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی هستند که به نوعی نگرش کلی فرد نظریه‌پرداز را شکل می‌دهند و نظریات علمی خواه‌ناخواه با تکیه بر مبانی فلسفی مشخصی تولید و ارائه می‌گردند. آیت‌الله جوادی آملی در این رابطه تصریح می‌کند: «تمام اندیشه‌های علمی و انگیزه‌های عملی در بستر جهان‌بینی شکل می‌گیرد و هیچ دانشی اعم از عقلی یا نقلی نیست، مگر آنکه در بستر پرنیانی فلسفه الهی یا در بستر پر تیغ و خار فلسفه الحادی قرار می‌گیرد، از این جهت تمام فلسفه‌های مضاف و نیز همه علوم تجربی در زادروز خود یا الهی‌اند و یا الحادی هرچند عالم آن رشته تفصیلاً آگاه نباشد. زیرا هیچ مسأله‌ای از مسائل علوم جزئی مانند فلسفه مضاف یا علم تجربی نیست، مگر آنکه وامدار برخی از منابع معرفتی و مبانی هستی‌شناختی و پیش‌فرض‌های اولی است و آن منابع، مبانی و اصول موضوعه یا پیش‌فرض، در گرو جهان‌بینی الهی یا الحادی است» (جوادی آملی، ۲۰۰۷، ص ۱۶۹). همان‌گونه که در ابتدای این بند اشاره شد یکی از مبانی مهم و قابل بررسی در نقش‌آفرینی نگرش الهی در نظریه‌پردازی علمی، مبانی هستی‌شناختی است. سؤال اصلی و محوری در این نوشتار چیهستی این مبانی و نقش آنها در نظریه‌پردازی علمی است.

واژه نگرش (Attitude) عمدتاً در روان‌شناسی اجتماعی و برخی مباحث مدیریتی بکار برده شده است. نگرش، ایستار، طرز رفتار، طرز تلقی، پنداشت، طرز تفکر بر اساس مفروضات پیشین و مانند آن‌ها به عنوان ترجمه فارسی واژه Attitude بیان شده است (آذربایجانی، ۲۰۰۳، ص ۱۳۶). نگرش در اصطلاح، مجموعه‌ای از عقاید و باورها، امور عاطفی و نیت‌های رفتاری نسبت به یک شیء یا یک شخص یا یک واقعه هست و به عبارت دیگر کشش و تمایل نسبتاً ثابت و پایدار فرد به یک چیز، یا یک شخص و یا یک حادثه و رویداد است که در احساس آن فرد یا رفتار وی تجلی می‌کند (قلی‌پور، ۲۰۰۷، ص ۱۰۸). با این حساب نگرش از سه عنصر اساسی تشکیل می‌شود که عبارت‌اند از بُعد شناختی (شامل باورها، ارزش‌ها و اطلاعات درباره هدف شناخته‌شده به وسیله فرد)، بعد عاطفی (شامل احساسات و عواطف در مورد هدف، شخص، فکر، رویداد یا چیز خاصی) و نیت‌های رفتاری (که سرمنشأ بخش رفتاری است و به نیت رفتار به صورت معین، برمی‌گردد). نکته مهم این است که این اجزا جدای از هم نیستند (رک: رضائیان، ۲۰۰۰، ص ۲۰۲). بهر و وانک در کتاب نگرش‌ها و تغییر آنها به این سه عنصر اشاره کرده و با بیانی متفاوت مؤلفه‌های سه‌گانه را به شرح ذیل بیان کنند: مؤلفه‌های شناختی که عبارت‌اند از آگاهی، فهم و دانش نسبت به وجود محصول؛ مؤلفه‌های عاطفی که عبارت‌اند از ارزیابی، دوست داشتن و ترجیح دادن یک محصول بر محصول دیگر؛ مؤلفه‌های رفتاری که عبارت‌اند از گرایش، میل، قصد خرید و آزمایش کردن یک محصول (بهنر، ۲۰۰۵، ص ۱۷) این عوامل تشکیل دهنده نگرش، بسته به اینکه در چه بستری تحقق یافته باشند، رنگ و بوی خاصی به نگرش افراد می‌دهند. اگر این عوامل نظیر باورها، تجربیات، محیط پیرامون، الگوها و ... در یک بستر الهی و توحیدی به وجود آمده باشند، نگرش حاصل آمده از آنها رنگ و بوی الهی به خود خواهد گرفت و اگر در یک بستر مثلاً الحادی تحقق یافته باشند، نگرشی الحادی را ایجاد خواهند کرد. با این وصف می‌توان گفت: نگرش الهی مجموعه‌ای از آگاهی‌ها، باورها و ارزش‌ها (جزء شناختی)، تعلقات و کشش‌های روحی (جزء عاطفی) و نیت رفتاری فرد (جزء رفتاری) است که در رفتارهای مختلف فرد اثر می‌گذارد و متأثر از یک مکتب، دین، مذهب و یا فرقه خاصی است. در این تحقیق منظور از نگرش الهی، نگرش برخاسته از مکتب نورانی اسلام است که در اندیشه و آثار حکمای صدرایی تبلور یافته است.

اما در مورد نظریه لازم است توجه شود امروزه نظریه‌ها بسان ارکان اصلی، نقشی مهم و کاملاً تأثیرگذار در علوم ایفا می‌کنند. پردازش داده‌های عقلی، تجربی و حتی بعضاً دینی در چارچوب نظریه‌ها صورت می‌گیرد و در فضاهای علمی اموری که ریشه در یک نظریه مطرح ندارند و یا توسط یکی از همین نظریه‌ها مورد تأیید واقع نمی‌شوند خیلی مورد توجه قرار نمی‌گیرند. حتی برخی، کار را از این هم فراتر برده و مدعی شده‌اند که برای «درک کردن» نیازمند نظریه‌ها هستیم (اینگلیس، ۱۹۹۸). برای نظریه، در اصطلاح، تعاریف متعددی بیان شده است (بلیکی، ۲۰۱۱، ص ۱۸۶-۱۸۷) و از بین تعاریف ارائه شده، به نظر می‌رسد تعریف کرلینگر (Kerlinger) تعریفی جامع است:

نظریه، یک مجموعه به هم مرتبط از سازه‌ها (متغیرها)، تعاریف‌ها و گزاره‌ها است که از طریق مشخص کردن روابط بین متغیرها با هدف تبیین پدیده‌های طبیعی دید نظام‌مندی از پدیده‌ها ارائه می‌دهد (Kerlinger, 1974, p 64).

نکته مهم و قابل توجه این است که تا اوایل قرن بیستم، تجربه‌گرایی و انگاره تحقیق پذیری در علوم تجربی، این تصور غلط را ایجاد کرده بود که علم و پدیده علمی، آن چیزی است که تنها با تکیه بر تجربه صرف اثبات شود. چالمرز در فصل اول از کتاب معروف خود می‌نویسد: «معرفت علمی، معرفتی است اثبات شده. نظریه‌های علمی به شیوه‌ای دقیق از یافته‌های تجربی که با مشاهده و آزمایش به دست آمده‌اند، اخذ می‌شوند. علم بر آنچه می‌توان دید و شنید و لمس کرد و امثال اینها بنا شده است. عقاید و سلیقه‌های شخصی و تخیلات ظنی، هیچ جایی در علم ندارند...» (چالمرز، ۲۰۱۰، ص ۱۳). او این‌گونه اظهارات را گوهر تلقی متداول معاصر از معرفت علمی توصیف می‌کند؛ اما با توجه به تحولاتی که در سده اخیر در حوزه فلسفه علم رخ داد رابطه مابعد الطبیعه و علم، مورد توجه برخی اندیشمندان برجسته قرار گرفت و افرادی نظیر پوپر، دوئم و کواین در این رابطه مطالب مهمی بیان کردند (گیلیس، ۲۰۰۲، ص ۲۲۲-۲۳۹)؛ البته نه تنها این سه اندیشمند، بلکه از نگاه بسیاری از دانشمندان، نقش مبانی متافیزیکی در عرصه علوم امری غیرقابل انکار است؛ حتی در علوم پایه مثل فیزیک نیز برخی فیزیکدانان بر نقش این نگرش‌های فلسفی در تحقیقات علمی دانشمندان تأکید کرده‌اند (گلشنی، ۲۰۰۱، ص ۲۴۵). با این وصف مراد از نظریه‌پردازی علمی، نفی نقش مبانی و پیش‌فرض‌ها در نظریه‌پردازی نیست؛ بلکه

یک مجموعه به هم مرتبط از متغیرها، تعریف‌ها و گزاره‌هاست که با هدف ارائه دید نظام‌مند نسبت به پدیده‌های به اصطلاح طبیعی ارائه می‌شود و حتی اگر بپذیریم که در نظریه‌پردازی علمی، باید در مقام داوری تنها از روش تجربی استفاده کرد، در عین حال نمی‌توانیم نقش‌آفرینی مبانی مختلف از جمله «مبانی هستی‌شناختی» را در فرایند نظریه‌پردازی نادیده بگیریم و این ادعایی است که در نوشتار پیش رو مورد بررسی قرار خواهد گرفت. هستی‌شناسی به مباحث کلی وجود درباره جهان هستی می‌پردازد از اموری نظیر اصل وجود و واقعیت خارجی، رابطه بین اشیای مختلف، افتقار ذاتی نظام هستی و ... بحث می‌کند.

پیشینه مسأله

در موضوع مبانی هستی‌شناختی نقش نگرش الهی در نظریه‌پردازی علمی، هیچ تحقیق مستقلی تا کنون انجام نشده است؛ اما در عین حال برخی تحقیقات مرتبط در این زمینه وجود دارد که برای انجام پژوهش پیش رو تا حد زیادی راهگشا بوده است. از جمله می‌توان به کتاب *مبانی علوم انسانی اسلامی* تألیف آقای احمدحسین شریفی اشاره کرد. در فصل پنجم این کتاب مبانی پنج‌گانه علوم انسانی اسلامی از جمله مبانی هستی‌شناختی تبیین شده است. البته در فصل هفتم نیز درباره تأثیر ارزش‌ها در مراحل مختلف علم نیز مطالب ارزشمندی آمده است؛ همچنین در کتاب *نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی* تألیف آقای حسن آقائظری اشاراتی به برخی مبانی فلسفی مرتبط شده است. از دیگر آثار می‌توان به اثر آقای دانایی‌فرد با عنوان *نظریه‌پردازی: مبانی و روش‌شناسی‌ها* اشاره کرد. ایشان در این کتاب به برخی مبانی نظریه‌پردازی نیز به صورت گذرا اشاره کرده‌اند. در میان مقالات می‌توان مقاله خانم نرجس جواندل با عنوان *پوزیتویسم و مبانی هستی‌شناختی علوم انسانی* نام برد. در این مقاله مبانی هستی‌شناختی از نگاه حکمت متعالیه و پوزیتویسم مقایسه شده است. همچنین در مقاله نقد مبانی علم سکولار تألیف آقای رمضان علی تبار فیروزجایی نیز به صورت گذرا برخی مبانی هستی‌شناختی علم سکولار و نقد آن بیان شده است. همان‌گونه که بیان شد این منابع اگرچه ارزشمند و برای تحقیق پیش رو تا حد قابل اعتنایی راهگشا بوده‌اند. اما در عین حال هیچ یک به موضوع این تحقیق نپرداخته‌اند.

نوآوری این تحقیق را می‌توان در اشاره به نقش نگرش الهی در فرایند تحقیق و نظریه‌پردازی و تبیین مبانی مؤثر بر این نگرش و در نهایت تأثیر این مبانی در نظریه‌پردازی علمی برشمرد. در ادامه به برخی از مهم‌ترین مبانی هستی‌شناختی مؤثر بر نقش‌آفرینی نگرش الهی در نظریه‌پردازی علمی اشاره می‌شود.

۱. واقعیت خارجی و عدم انحصار آن در ماده

یکی از روشن‌ترین ادراکات انسان، درک اصل بودنِ واقعیات خارجی است؛ اشیائی که انسان یا در آنها اثر می‌گذارد یا از آنها اثر می‌پذیرد؛ مثل هوایی که استنشاق می‌شود، یا غذایی که تناول می‌شود، یا مسکنی که در آن سکنی می‌گزیند، زمینی که در آن تصرف می‌کند، خورشیدی که از نور و حرارت آن بهره‌مند می‌شود و ... همچنین انسان در مقابل امور متعددی واکنش نشان می‌دهد و اینها همه نشان از واقعی بودن امور خارجی است و این ادراک یکی از بدیهی‌ترین ادراکات بشری به شمار می‌رود (رک. طباطبایی، ۲۰۰۶، ص ۱۳-۱۶) و در طول تاریخ تنها عده معدودی بوده‌اند که اصل واقعیت خارجی را انکار کرده‌اند. این عده را در تاریخ با نام‌هایی نظیر سوفیست‌ها، لادریون و شکاکان می‌توان رصد کرد (رک. طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۱، ص ۱۵۷-۱۵۸). در دوران معاصر و حتی سده‌های اخیر به زحمت می‌توان جریان را یافت که منکر اصل واقعیت باشد؛ اما افرادی بوده و هستند که از پذیرش همه واقعیات سر باز زده‌اند. از جمله می‌توان به پوزیتویست‌های منطقی اشاره کرد. در اوایل قرن بیستم، حلقه وین حکم به بی‌معنایی گزاره‌های متافیزیکی داد (گیلیس، ۲۰۰۲، ص ۲۰۶-۲۰۳). پوزیتویست‌ها «اثبات‌پذیری» و یا به عبارت دیگر تایید‌پذیری را ملاک معناداری گزاره‌ها قرار داده و گزاره‌های متافیزیکی که صدق و کذب آنها با شواهد تجربی نیست را فاقد ارزش شناختی و فاقد معنا دانستند (آیر، ۱۹۷۷، ص ۱۵-۳۶). البته این رویکرد توسط برخی فیلسوفان مشهور غربی نقد و رد شد و از جمله می‌توان به کارل ریموند پوپر اشاره کرد. وی با طرح ملاک ابطال‌پذیری به عنوان معیار علم، به صراحت با نظریه اول مخالفت کرد و مدعی شد اندیشه‌ها و نظریات متافیزیکی می‌توانند در پیشرفت علم مفید و مؤثر باشند (پوپر، ۱۹۹۳، ص ۴۱-۳۹). از دیگر اندیشمندان معروفی که با رد متافیزیک به شدت مخالفت کرد توماس کوهن است. از نگاه

کوهن، علم مبتنی بر پارادایم‌ها بوده و بدون این پارادایم‌ها امکان تحقق ندارد. وی با ذکر موارد متعددی به نقش‌آفرینی ارزش‌ها و بینش‌ها در علم تصریح و تأکید می‌کند (کوهن، ۱۹۹۰، صص ۲۶، ۱۷۴ و ۱۸۲). اشاره کرد. اندیشمندان دیگری نیز به انحصارطلبی فیزیک و مادی اعتراض کرده‌اند که تفصیل در این مورد مجال دیگری را می‌طلبد. بنابراین نکته مهم این است که در نگرش حاکم بر علوم جدید، یک نوع انحصارگرایی واقعیت موجود در «ماده» وجود دارد و به نوعی واقعیات غیرمادی نادیده انگاشته یا حتی انکار می‌شود. در این زمینه استیس تصریح می‌کند: «این اعتقاد که همه رویدادها ناشی از علت‌های طبیعی هستند و خدا کاری به آنها ندارد - حتی اگر با زبان انکار کنیم - فقط بخشی از چیزی است که علم جدید مسلم انگاشته است» (استیس، ۱۹۹۸، ص ۱۱۸). این در حالی است که در نگرش الهی نه تنها امور غیرمادی انکار نمی‌شود بلکه نقش امور غیرمادی در عالم به مراتب پررنگ‌تر از امور مادی است و اساساً وجود امور مادی مرهون امور فرامادی است. در نگاه اندیشمندان مسلمان، عالم مراتبی دارد و به عالم عقل، عالم مثال و عالم ماده تقسیم شده است که البته پایین‌ترین آنها عالم ماده است (رک. طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۵، صص ۱۹۵-۱۹۲). از نگاه استاد مطهری اثبات موضوع علوم طبیعی در گرو پذیرش گزاره‌های فلسفی [و متافیزیکی] است. ایشان تصریح می‌کنند: «هر یک از علوم اعم از طبیعی یا ریاضی خواه با اسلوب تجربی پیش برود و خواه با اسلوب برهان و قیاس، شیء معینی را که اصطلاحاً موضوع آن علم نامیده می‌شود موجود و واقعیت‌دار فرض می‌کند و به بحث از آثار و حالت آن می‌پردازد و واضح است که ثبوت حالت و داشتن اثر برای چیزی وقتی ممکن است که خود آن چیز موجود باشد. پس اگر بخواهیم مطمئن شویم چنین حالات و آثاری برای آن شیء هست باید قبلاً از وجود آن شیء مطمئن شویم و این اطمینان را فقط «فلسفه» می‌تواند به ما بدهد» (مطهری، ۲۰۱۰، ص ۶۰). در نگرش الهی همه عالم و آنچه در آن است، همگی مخلوق خداوند است و قرآن کریم در آیات متعددی به این امر اشاره می‌کند: «و من آیاته خلق السموات و الارض...» (روم / ۲۲)؛ «و من آیاته ان تقوم السماء و الارض بامر...» (روم / ۲۵)؛ «هو الذی جعل الشمس ضیاء و القمر نورا و قدره منازل لتعلموا عدد السنین و الحساب...» (یونس / ۵). اساساً در نگرش الهی، عالم مادی هم در حدوث خود و هم در بقاء، مرهون امور فرامادی است که تفصیل آن در بندهای

بعدی بیان خواهد شد. نظریه‌پردازی با مبنای نگرش الهی یا بر مبنای نگرش مادی، یقیناً بازتاب متفاوتی را در تحلیل وقایع و پدیده‌های عالم به دنبال خواهد داشت. بسیاری از نظریات ارائه شده مبتنی بر مبانی مادی و منحصر در بُعد مادی عالم، از توجه به بسیاری از حقایق غیرقابل انکار و البته کاملاً مؤثر در عالم غافل شده و تبیین و تفسیری ناقص یا حتی بعضاً غلط ارائه داده‌اند.

۲. فقر نظام هستی

فضای حاکم بر نظریه‌پردازی علمی در قرون اخیر به‌گونه‌ای بوده است که پدیده‌های عالم را بدون در نظر گرفتن مبدأ و معاد و شاید بتوان گفت به صورت خودبنیاد مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند و عنوان طبیعت را بجای خلقت بکار برده و به‌گونه‌ای مناسبات علمی را ترسیم کرده‌اند که انگار هیچ نیازی به خالق و آفریدگار برای این عالم نبوده است. نگرش مکانیکی به جهان در دنیای جدید از دکارت آغاز شد. وی عالم طبیعت را همچون ماشین عظیمی می‌دانست که بر طبق قوانین دائمی در کار و حرکت است و تحولات طبیعت بر مبنای کاملاً طبیعی قابل تفسیر است (ژیلسون، ۲۰۰۱، ص ۱۶۰). در ادامه نیوتن، تصویری از جهان ارائه کرد که مانند یک ماشین پیچیده از قوانین تغییرناپذیر پیروی می‌کرد و همه جزئیات این ماشین کاملاً قابل پیش‌بینی بود (باربور، ۲۰۱۳، ص ۷۲). ای. ای. برت (E. A. Burtt) در این باره می‌گوید:

از جمله نکاتی که مهم‌ترین پیامد را برای دوره‌های بعدی تفکر در پی داشت آن بود که اعتبار فراوان نیوتن، به حق در پس دیدگاهی از جهان قرار داشت که بر اساس آن، انسان در نظام گسترده ریاضی فقط تماشاگری ناچیز و نامربوط، تلقی می‌شد. این نظام با حرکات موزون خود که مطابق با اصول مکانیکی بود، جهان طبیعت را تشکیل می‌داد ... جهانی که مردم، آن را زیستگاه خود می‌انگاشتند - یعنی جهانی پر از رنگ و صدا، آکنده از بوی خوش و سرشار از شادی، عشق و زیبایی که در هر گوشه آن از هماهنگی هدفدار و آرمان‌های خلاق سخن می‌رفت - اکنون در گوشه‌هایی تنک از مغز جانداران پراکنده، جای گرفته بود - «جهان بیرونی» که اهمیت واقعی داشت، جهانی سخت، سرد، بی‌رنگ، ساکت و مرده به شمار می‌آمد. این جهان، جهانی کمی بود که از حرکات منظم مکانیکی

و محاسبه‌پذیر ریاضی، تشکیل می‌شد (Burt, 1951, p239). این نگاه طبیعت‌گرایانه در طول سال‌ها و قرن‌های بعد با فراز و نشیب‌هایی ادامه یافت و به نوعی تبدیل به یکی از اصول علم جدید گشت.

اما از نگاه اندیشمندان مسلمان این نگاه تخطئه شده است. آیت‌الله جوادی آملی در این رابطه بیان می‌کنند: «نام‌گذاری اشیای یاد شده به طبیعت و تسمیه علوم مربوط به آن‌ها به دانش طبیعی که کوشش ابتر است. ثمر تلخ آن فطانت بتر است و اگر عقل بالغ و بیدار عهده‌دار معرفی موضوعات علوم مزبور می‌شد هرگز از آن‌ها به عنوان طبیعت یاد نمی‌کرد، بلکه فقط از عنوان کارآمد و مؤثر خلقت یاد می‌کرد و با این اختلاف‌منظر، علوم طبیعی به دانش دینی تبدیل می‌شد؛ زیرا صدر و ساقه این‌گونه از دانش‌ها را بینش الهی، گرایش الهی، منش الهی تشکیل خواهد داد» (جوادی آملی، ۲۰۰۷، ص ۸۷). اندیشمندان صدرایی با تکیه بر آموزه‌های دینی و مبانی فلسفی قائل به فقر ذاتی این عالم هستند. «فقر» در لغت، به معنی «حاجت» و «نیاز» (ابن‌منظور، ۱۹۸۴، ج ۵، ص ۶۱؛ راغب اصفهانی، ۱۹۹۱، ص ۶۴۲) و در اصطلاح فلسفی به معنای موجود ممکن و محتاج در وجود است (سجادی، ۱۹۹۴، ج ۲، ص ۱۳۸۰). برهان «فقر وجودی» را به نوعی می‌توان از ابتکارات ملاصدرا دانست که با تکیه بر فهم دقیق از آیات قرآن کریم و بر پایه مبانی حکمت متعالیه برهانی دقیق را اقامه کرده است و از آن با عنوان «امکان فقری» نام برده می‌شود؛ امکان در باب وجود به این معنی است که ارتباط معلول‌ها با علت‌ها یک امر عارضی نیست، یعنی ارتباط معلول‌ها با علت عین ذات معلول‌ها است. به‌گونه‌ای که اگر گفته شود معلول‌ها جز ارتباط به علت چیز دیگری نیستند، سخنی به‌گزارفته نشده است؛ و این همان چیزی است که صدر المتألهین آن را «امکان فقری» در باب وجود خوانده است (ابراهیمی دینانی، ۲۰۰۱، ج ۲، ص ۵۵۷). برهان فقر وجودی ملاصدرا به زبان ساده این‌گونه است که «اولاً، رابطه علیت را باید در میان وجود علت و وجود معلول جست‌وجو کرد نه در ماهیت آنها، و این همان نتیجه طبیعی قول به اصالت وجود است. برخلاف کسانی که پنداشته‌اند علت، ماهیت معلول را محقق می‌سازد و یا آن را متصف به موجودیت می‌کند و به اصطلاح، «جعل» به ماهیت تعلق می‌گیرد و یا به اتماف ماهیت به وجود، و این هر دو قول، مبتنی بر اصالت ماهیت است، و با ابطال آن جایی برای این‌گونه

نظرها باقی نمی‌ماند. ثانیاً، معلولیت و وابستگی معلول، ذاتی وجود آن است و وجود وابسته هیچ‌گاه مستقل و بی‌نیاز از علت نخواهد شد؛ به عبارت دیگر، وجود معلول، عین تعلق و وابستگی به علت هستی‌بخش است و بر این اساس است که وجود عینی به دو قسم (مستقل و رابط) تقسیم می‌شود» (مصباح یزدی، ۲۰۱۱، ج ۲، ص ۴۸). نکته لازم به ذکر این است که وجود رابط، وجودی است که وابستگی ذاتی به علت دارد و اساساً نمی‌توان آن را جدای از علت فرض کرد؛ بنابراینکه فرض جداگانه دانستن وجود رابط، موجب اجتماع نقیضین می‌شود به این معنا که هم وجود داشته باشد و هم وجود نداشته باشد (رک: عبودیت، ۲۰۰۶، ص ۲۵۷-۱۹۹).

علامه طباطبائی ضمن تبیین معنای غنی و فقیر در ذیل آیه شریفه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (فاطر / ۱۵)، ملاک در فقر و غنا در آیه را خالق و مدبر بودن خداوند متعال دانسته که معیار و ملاک برهان امکان فقری است (رک: طباطبائی، ۱۹۹۶، ج ۱۷، ص ۳۴). آیت‌الله جوادی آملی نیز در این رابطه تصریح می‌کند: «خدا در هر سه مقام ذات و صفات و افعال، غنی محض است و دیگران در هر سه جهت فقیر... انحصار غنا در خدا و اختصاص فقر به غیر او، مرز جدایی صفات خدا از صفات مخلوقات است و به تعبیر دقیق‌تر، دیگران در ذات و صفات و افعال خویش، تنها مظهر غنی بالذات هستند» (جوادی آملی، ۲۰۰۸، ص ۲۸۳). خلاصه اینکه از این منظر نیز نگرش الهی در نظریه‌پردازی اثر می‌گذارد. از نگاه نظریه‌پرداز برخوردار از نگرش الهی، عالم و تمامی پدیده‌های آن، نه یک امر طبیعی خود بنیاد، بلکه مخلوق و وابسته به پروردگار است و به‌هیچ‌وجه به صورت مستقل و مستغنی از او قابل تحلیل و تفسیر نیست. پدیده‌های عالم ذاتاً فقیر و وابسته به خداوند هستند و این نگاه، روحی جدید را در فضای نظریه‌پردازی در سطوح مختلف، مخصوصاً در کلان نظریه‌ها حاکم می‌سازد.

۳. علل مادی و فرامادی و علت‌العلل در نظام هستی

با مطالعه نوع نظریات علمی و آثاری که در فضای گفتمان علم در قرون اخیر ارائه شده‌اند مشخص می‌شود که بیشتر این نظریات صرفاً بر پایه تجزیه و تحلیل در حدود و ثغور علل مادی و اصطلاحاً طبیعی منحصر شده‌اند و توجیهی مکانیکی از پدیده‌های به‌اصطلاح

طبیعی ارائه و حتی برخی از این نظریات بحث صدفه و تصادف در عالم را مطرح کرده‌اند. در حقیقت علم جدید با استفاده از نظام علت و معلول و دترمینیسم رخدادها را به طبیعت اشیای مشخص در جایگاه علت و معلول نسبت داد و رابطه آنها را رابطه علت و معلول و ضرورت معرفی کرد. این نظام به علل طبیعی منحصر بود و حوادث جهان را با تکیه بر آن توجیه می‌کرد؛ لذا به دخالت علل فراطبیعی مثل خدا در آن نیازی احساس نمی‌شد و حداکثر جایگاه خالقیت - همچون ساعت‌ساز - به خدا داده می‌شد (رک. باربور، ۲۰۱۳، ص ۸۴-۴۹). از جمله فیلسوفان برجسته می‌توان به دکارت اشاره کرد که معتقد بود هر چیزی در علم به جز نفس ناطقه تبیین مکانیکی دارد. از نگاه وی همه پدیده‌های فیزیکی بر حسب قوانین مکانیکی قابل تبیین بوده و هر آنچه موجود است به منزله ذرات در حال حرکت‌اند و علت نخستین حرکت در دستگاه، خداوند است اما پس از تکانه اول، این دستگاه خودش به صورت مستقل کار می‌کند (کاپالدی، ۲۰۱۱، ص ۲۰۹). این نگاه - که علت وقایع و پدیده‌های عالم تنها و منحصرأ در علل طبیعی و مکانیکی جستجو شود - در برخی اندیشمندان دیگر و به نوعی در آثار گالیله، اسپینوزا، نیوتن، لاپلاس و ... نیز به بیان‌ها و زبان‌های مختلف طرح شد (باربور، ۲۰۱۳، ص ۵۳-۹۴). این دیدگاه، یعنی انحصار علل به امور مکانیکی، جای خود را به عنوان یکی از پایه‌های علم جدید محکم کرد و علل فراطبیعی از گردانه پژوهش‌ها و بررسی‌های علم جدید خارج شد.

این در حالی است که از نگاه فیلسوفان مسلمان - همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد - عالم ماده، پایین‌ترین مرتبه از عالم و معلول مراتب بالاتر است (رک: طباطبایی، ۲۰۱۱، ج ۵، ص ۱۹۵-۱۹۲) و از این مهم‌تر، همه این عوالم از جمله عالم ماده، معلول و مخلوق خداوند است. از نگاه فلسفه اسلامی، علت‌العلل این عالم، خداوند است و این علیت هم شامل «حدوث» عالم می‌شود و هم شامل «بقاء» عالم؛ توضیح اینکه همه فیلسوفان مسلمان عالم را مخلوق و معلول حضرت حق دانسته و خداوند را علت حدوث و علت بقاء عالم می‌دانند؛ چرا که معلول تا آخرین لحظه وجود نیازمند به علت تامه است. زیرا ملاک نیاز (امکان ماهوی بنابر قول به اصالت ماهیت، و فقر وجودی بنابر قول به اصالت وجود) لازمه ذاتی آن است و از آن جداشدنی نیست (مصباح یزدی، ۲۰۱۱، ص ۸۶؛ علامه طباطبایی، ۲۰۰۶، ص ۲۴۷-۲۴۵، همو، الف ۲۰۰۶، ص ۶۹-۶۷). علامه طباطبایی امکان را ملاک

نیازمندی به علت دانسته و صدرالمتألهین در کتاب معروف خود یعنی *الأسفار مطمئن‌ترین*، برترین و نورانی‌ترین روش اثبات وجود واجب متعال را طریق صدیقین دانسته که حدّ وسط آن چیزی غیر از وجود واجب نبوده، و طریق عین مقصود است (صدر المتألهین، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۱۳). این دلیل، علاوه بر اینکه اثبات می‌کند عالم و ماسوی الله در اصل وجود و حدوث خود به واجب متعال نیازمند است، این را نیز اثبات می‌کند که موجودات امکانی پس از حدوث، برای بقای خود نیز وابسته به خداوند متعال هستند. وجود معلول، وجودی رابط و وابسته است و بدون وجود علت هستی‌بخش، به هیچ‌وجه امکان بقا و استمرار نخواهد داشت. با این وصف می‌توان گفت خداوند علت حدوث و بقای همه پدیده‌های عالم، اعم از معالیل و علت‌هاست. از این منظر اولاً: هر گمانه و فرضیه‌ای که نافی علیت تامه الهی باشد مردود بوده و ثانیاً: فرضیات، منحصر در علل و اسباب مادی نیست؛ به عبارت دیگر تئوری‌ها و نظریات، منحصر به عالم ماده نبوده و حوادث و پدیده‌ها خارج از فاعلیت مطلق الهی تفسیر و تحلیل نمی‌شود. از سوی دیگر علی‌القاعده در تبیین و تحلیل پدیده‌های عالم، هر چقدر به علل و اسباب آنها علم و اشراف بیشتری وجود داشته باشد، نظریه ارائه شده دقیق‌تر و دارای ریسک خطای کمتری خواهد بود. نکته دیگر اینکه نگاه محدود به عالم ماده منجر به جزئی‌نگری در قالب نظریات علمی شده و در این فضا پدیده‌های عالم بدون در نظر گرفتن ابعاد مختلف، به صورت ناقص تبیین و تفسیر می‌شود و شاید بتوان گفت یکی از دلایل به انسداد رسیدن نظریات علمی بعد از مدت کوتاهی از طرح آنها، همین نگاه جزءنگر و ناقص است.

۴. هدف‌داری نظام هستی

یکی دیگر از ویژگی‌های علوم مدرن و تمایز آن با علم گذشته را نفی غایت اندیشی از طبیعت دانسته‌اند. آنچه از جانب دکارت اشاره و توسط هابز در نفی علت غایی به صورت پررنگ‌تر طرح شده بود در دوره نیوتن و برخی از دانشمندان معاصر و یا بعد از او تثبیت و علت فاعلی جایگزین علت غایی شد و چنین فرض می‌شد که هرگونه علیت را می‌توانیم به نیروهای میان ذرات، تقلیل دهیم و نیز همه تغییرها، به بازآرایی ذرات، قابل تقلیل‌اند. از جمله جان لاک معتقد بود: همه پدیده‌های جسمانی با هیئت، حجم، بافت و حرکات

ذرات ریز و نامحسوس، تبیین شدنی است» (باربور، ۲۰۱۳، ص ۷۳). اسپینوزا نیز با مردود دانستن علل غایی، اینکه گمان شود همه اشیا طبیعی مانند انسان‌ها برای رسیدن به غایتی کار می‌کنند و اینکه خداوند همه اشیا را به سوی غایتی معین سوق دهد خطا دانسته و آن را رد می‌کند و برای این مدعی دلایلی بیان می‌کند. وی تصریح می‌کند طبیعت در کار خود هیچ غایتی در نظر ندارد و همه علت‌های غایی ساخته ذهن بشر است (رک: اسپینوزا، ۱۹۹۷، ص ۶۶-۶۱). البته برخی فیلسوفان غربی نیز برخلاف افراد پیش‌گفته از مدافعان جدی نظریه غایت‌انگاری محسوب می‌شوند. در این بین می‌توان به لایب نیتس اشاره کرد. وی تصریح می‌کند که بدون فرض علتی عاقل هیچ توضیحی در مورد قوانین طبیعت وجود ندارد (لایب نیتس، ۲۰۰۲، ج ۲، ص ۲۲۹-۲۲۸). لایب نیتس در بخش دیگری از مطالب خویش به صراحت بیان می‌کند توضیح درستی که باید هر دو طرف به آنها رضا دهند این است که هر چند همه رخدادهای طبیعی - اگر به‌طور کامل شناخته شود - را می‌توان به‌گونه‌ای مکانیکی توضیح داد، [اما در عین حال] اصول واقعی مکانیک را نمی‌توان به نحو هندسی تبیین کرد. زیرا آنها بر اصول عالی‌تر متکی هستند که بر حکمت آفریدگار و نظم و کمال صنع او دلالت دارند (همان، ج ۱، ص ۲۳۰). فیلسوفان مسلمان نیز به بحث غایت‌انگاری ویژه داشته و دارند. شهید مطهری با نقد تفکر مادیون که عالم را پوچ و بی‌معنا می‌دانند تصریح می‌کند از نگاه الهیون که به اصل علت غایی معتقد هستند پوچی و بیهودگی در نظام خلقت بی‌معنا و غیرممکن است. ایشان بیان می‌کند که الهیون نظام خلقت را یک نظام دارای معنا و مبتنی بر حکمت الهی دانسته و حتی ذره‌ای از ذرات عالم را بی‌معنا و لغو نمی‌دانند (مطهری، ۱۹۹۷، ج ۱۳، ص ۷۴۹). اساساً در حکمت متعالیه، عالم و همه اجزای آن حتی امور به‌اصطلاح طبیعی غایت‌مند هستند. ملاصدرا با مذمت افرادی که با استناد به این دلیل که طبیعت، فکر و شعور ندارد، منکر هدف و غایت هستند، بیان می‌کند شرط برای غایت داشتن، وجود ارتباط ضروری بین فعل و اثر آن است، نه وجود علم برای فاعل. رابطه ضروری میان فعل و اثر نیز به معنای سنخیت بین علت و معلول است؛ و منظور و مقصود این است که امور طبیعی در نهایت به خداوند ختم شده و معلول‌های با واسطه خداوند هستند و لزومی ندارد فاعل‌های قریب آنها از روی قصد به وجود آورده باشند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷، ص ۲۵۷). صدرالمتهلین

با صراحت بیان می‌کند که همهٔ حرکات طبیعی و نباتی و حیوانی به خیر نهایی یعنی ذات مقدس خداوند منتهی می‌شوند که غایت و هدف اصلی از خلقت زمین و آسمان بوده و فرمانروایی ملکوت همهٔ اشیا در دست با کفایت او هست؛ همان‌طور که قرآن کریم می‌فرماید «مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (جنبنده‌ای نیست مگر آنکه در قبضهٔ تصرف اوست، همانا پروردگار من بر راهی راست است - هود ۵۶/ (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۱۹۸). ملاصدرا قائل به عمومیت اصل غایت‌مندی بوده و افعال همهٔ موجودات اعم از واجب و ممکن، مجرد و مادی، باشعور و بی‌شعور را غایت‌مند می‌داند (ملاصدرا، ۱۹۷۵، ص ۱۴۲). این اصل، یعنی عمومیت غایت‌مندی عالم و اجزای آن نیز می‌تواند تأثیر پررنگی در نظریه‌پردازی داشته باشد و نظرات ارائه شده را جهت و رنگ و بوی خاصی ببخشد؛ اما متأسفانه نوع نظریات علمی ارائه شده توسط دانشمندان، هیچ‌گونه توجهی به علت غائی پدیده‌ها نداشته و ندارند. همان‌گونه که گذشت طبق نگرش الهی نظام عالم عبث و بیهوده آفریده نشده است بلکه دارای غایت و هدفی والا و مشخص است. نظریه‌پرداز دارای نگرش الهی، علم و نظریات علمی را در چارچوب همین دنیا و صرفاً برای حوائج مادی و توسعه علم بماهو علم دنبال نمی‌کند، بلکه علم را در جهت استخدام برای کاربست در راستای اهداف عالی عالم بکار می‌گیرد و البته در این بین نیازهای دنیایی و مادی نیز تأمین می‌شود اما هدف اصلی علم و نظریات علمی چیز دیگری خواهد بود. همان‌گونه که در مطالب پیشین گذشت، نباید عالم را با نگاه جزءنگر و محدود به همین نشئه، تحلیل و تفسیر کرد چرا که عالم به مثابهٔ یک سیستم جامع و به هم پیوسته، دارای هدفی مشخص است. علامه طباطبایی در این رابطه تصریح می‌کند: «همهٔ اجزاء و اطراف عالم، همانند اجزاء بدن انسان به هم مرتبط هستند. این تأثیر و تأثیری که در آثار و خواص اجزاء و اطراف عالم جریان دارد، شامل همهٔ آنها می‌شود. همهٔ این اجزا همان‌گونه که قرآن کریم اشاره کرده است به سوی خدای سبحان و آن هدفی که برایشان مقدر شده در حرکت‌اند (طباطبایی، ۱۹۹۶، ج ۸، ص ۱۹۵).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش به برخی مبانی هستی‌شناختی مؤثر در ارتباط با نقش نگرش الهی در نظریه‌پردازی علمی اشاره شد. پذیرش اینکه واقعیات خارجی منحصر در امور صرفاً مادی نیستند می‌تواند از یک خطای بزرگ راهبردی در پژوهش یعنی انحصارگرایی مادی در پدیده‌ها، علل و عوامل آنها و نیز جزئی‌نگری در تحلیل آنها جلوگیری کرده و فضایی وسیع را برای پژوهشی واقع‌بینانه در گسترهٔ امور مادی و غیرمادی، پیش روی نظریه‌پرداز باز کند. همچنین توجه به اینکه علل پدیده‌ها اعم از علل مادی و فرامادی جملگی به علت‌العلل در عالم یعنی خداوند متعال باز می‌گردند در کنار توجه به فقر ذاتی عالم و اینکه پدیده‌ها - اعم از معالیل و علت‌ها - هم در حدود خود و هم در بقای خود نیازمند به این علت‌العلل هستند، نیز فضای نظریه‌پردازی را از طرح دیدگاه‌های ماتریالیستی صرف و یا الحادی حفظ کرده و زمینه را برای ارائه نظریات هماهنگ با جهان‌بینی الهی فراهم می‌کند. در کنار این امور، دقت در هدف‌داری عالم و اینکه عالم و هر آنچه در آن است، عبث و بیهوده خلق نشده‌اند نیز از طرح نظریات پوچ‌گرایانه و امثال آن جلوگیری کرده و بستر را برای پیوند نظریات علمی به مبدأ و معاد عالم فراهم می‌آورد. به‌طور کلی می‌توان گفت مبانی پیش‌گفته به عنوان امور مؤثر در نگرش الهی، فضای نظریه‌پردازی در مراحل مختلف را می‌تواند تحت تأثیر قرار دهد. آغاز تأثیرگذاری را می‌توان در ایجاد یا تغییر نظام حساسیت‌ها و نوع دغدغه‌مندی نظریه‌پرداز جستجو کرد. طبیعی است اگر دانشمندی عالم واقع را غیر منحصر در مادیات صرف و مخلوق و وابسته به خداوند و هدف‌دار بداند، دارای دغدغه‌ها و اولویت‌های پژوهشی متفاوتی نسبت به یک دانشمند مادی‌گرا یا ملحد خواهد بود. این تأثیرگذاری به همین جا ختم نخواهد شد و نظریه‌پرداز در جستجوی زمینه‌ها و علل موضوعات و مسائل پیش‌گفته، دامنه‌ای از امور مادی و فرامادی را پیش رو خواهد داشت و با کنار گذاشتن امور فرامادی دچار خطای راهبردی در پژوهش خود نخواهد شد و این یعنی مرحله جمع‌آوری اطلاعات نیز می‌تواند متأثر از نگرش الهی گردد. این در حالی است که نظریه‌پرداز برخوردار از نگرش الهی با مبانی پیش‌گفته، نه تنها هیچ یک از پدیده‌ها، زمینه‌ها و علل آنها را مستقل و غیر وابسته به خداوند به عنوان آفریدگار و علت‌العلل عالم نمی‌داند، بلکه آنها را به عنوان جزئی از عالم هدفمند، مورد بررسی قرار

می‌دهد و عملاً مرحله تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز جهت‌دار خواهد شد. در نهایت نظریه‌پرداز دارای نگرش الهی هیچ‌گاه در مقام داوری نظریه، نتایجی که در تنافی یا تضاد با مبانی پذیرفته شده خود است را به راحتی قبول و ارائه نمی‌کند و با دقتی مضاعف و در نظر داشتن پیوند آنها با مبانی اصیل خود، نظریه‌پردازی را ختم می‌کند. همه این امور در کنار یکدیگر فضایی متفاوت را در نظریه‌پردازی رقم زده و رنگ و بویی خاص به نظریات علمی خواهد داد.

مشارکت نویسندگان

نگارش این مقاله توسط حسین سعدآبادی انجام شده است و آقایان دکتر محسن جوادی و دکتر ایزدپناه در راهنمایی، اصلاح و تکمیل این مقاله نقش اساسی داشته‌اند.

تشکر و قدردانی

این پژوهش مستخرج از رساله دکتری حسین سعدآبادی است و از این جهت از دانشگاه قم به عنوان حامی معنوی قدردانی می‌شود.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مآخذ

- The Holy Quran
 Aboudit, A. *Introduction to Nizam Hikmat Sadraei*, Qom: Imam Khomeini Institute Publications and Semat Publications, 2006, Persian.
 Ayer. A. J. *Language, truth, logic*, translation: Manouchehr Bozormehr, Tehran: Bina, 1977, Persian.
 Azarbaijani, M. and others, *social psychology with an attitude towards Islamic sources*, Tehran: Samt Publications, 2003, Persian.
 Barbour, I. *Religion and Science*, translated by Pirouz Fatourchi, Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publications, 2013, Persian.

- Blakey, N. *Designing Social Researches*, translated by Hasan Chavoshian, Tehran: Nei Publications, 2011., Persian.
- Boehner, J. and Wanek, M. *Attitudes and their change*; Translated by Ali Mehdad, Tehran: Jungle Publications, 2005, Persian.
- Burtt, E.A. *The Metaphysical Foundations of Modern Science*, New York, Humanities Press, 1951.
- Capaldi, N. *Philosophy of Science*, translated by Ali Haghi, Tehran: Soroush Publications, 2011, Persian.
- Chalmers, A. F. *Introduction to Philosophical Schools of Science*, translated by Saeed Ziba Kalam. Tehran: Samit, 2010, Persian.
- Cohen, T. *The Structure of Scientific Revolutions*, translated by Ahmad Aram, Tehran: Bija, 1990, Persian.
- Ebrahimi Dinani, G. H. *General Philosophical Rules in Islamic Philosophy*, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies, 2001, Persian.
- Gillis, D. *Philosophy of Science in the 20th Century*, translated by Hasan Miandari, Tehran: Samit, 2002, Persian.
- Gilson, E. *Criticism of Western Philosophical Thought*, Translator: Ahmad Ahmadi, Tehran: Samit Publications, 2001, Persian.
- Golshani, M. *From Religious Science to Secular Science*, Tehran: Publications of Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies, 2001, Persian.
- Ibn Manzoor, M. *Lesan al-Arab*, Third edition. Beirut: Dar Sadir, 1984, Arabic.
- Inglis, F. *Media Theory*, translated by: Mahmoud Haqiqat Kashani, Tehran: Broadcasting Research Center, 1998, Persian.
- Javadi Amoli, A. *Monotheism in the Qur'an*. fourth edition. Qom: Esra Publishing House, 2008, Persian.
- . The dignity of intellect in the geometry of religious knowledge, Research: Ahmad Vaezi, Qom: Israa, 2007, Persian.
- Kerlinger, F. N. *Behavioral Research: A Conceptual Approach*, New York, Holt, Rinehart & Winston, 1979.
- Leibniz, G.W. *speech in metaphysics and its related writings*, translated by Ebrahim Dadjo, Tehran: Hekmat Publications, 2002, Persian.
- Misbah Yazdi, M.T. *Philosophy Education*, Qom: Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute, 2011, Persian.
- Motahari, M. *Criticism of Marxism* (Collection of works of Master Shahid Motahari), Volume: 13, Tehran: Sadra, 1997, Persian.
- . *Motahari Collection of Works*, Volume 6, Tehran: Sadra Publications, 2010, Persian.

- Popper, C. R. *Realism and the purpose of science*, translated by Ahmad Aram, Tehran: Soroush, 1993, Persian.
- Qolipour, A. *Organizational Behavior Management*, Tehran: Semat Publications, 2007, Persian.
- Ragheb Esfahani, H. *al-Mufardat fi Gharib al-Qur'an*. Research by Safwan Adnan Davoud. Damascus-Beirut: Dar Al-Alam - Al-Dar al-Shamiya, 1991, Persian.
- Rezaeiyan, A. *Management of Organizational Behavior*, Tehran: Samet Publications, 2000, Persian.
- Sadr al-Din Shirazi, M. *Al-Hikma al-Muttaaliyyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Arbaeh*, Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi, third, 1981, Arabic.
- _____. *Al-Mabdaa and Al-Maad*, with an introduction and correction by Seyyed Jalal al-Din Ashtiani, Tehran, Iran Shahshahi Association Publications, 1975, Arabic.
- Sajjadi, J. *Islamic Education Culture*, Tehran: Komesh Publishing House, 1994, Persian.
- Spinoza, B. *Ethics*, translated by Mohsen Jahangiri, Tehran: Hekmat Publications, 1997, Persian.
- Stace, W. T. *religion and modern attitude*, translated by Ahmadreza Jalili, Tehran: Hikmat, 1998, Persian.
- Tabatabaei, M. H. *Bedayah al-Hikma*, Qom: Islamic Publication Institute, A2006, Arabic.
- _____. *Nahayeh al-Hikma*, Qom: Publications of Imam Khomeini Institute, 3rd, 2006, Arabic.
- _____. *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, Fifth Edition. Qom: Office of Islamic Publications of the Qom University Teachers Association: 1996, Arabic.
- _____. *Principles of Philosophy and the Method of Realism*, Tehran: Sadra, 2011, Persian.

معرفی نویسندگان

حسین سعدآبادی متولد ۱۳۵۹ تحصیلات حوزوی خود را در سال ۱۳۷۶ در حوزه علمی قم آغاز کرد و تا سطوح عالی و خارج حوزه ادامه داد. وی تحصیلات دانشگاهی خود را نیز در دانشگاه باقرالعلوم (ع) در رشته فلسفه و کلام اسلامی آغاز و در ادامه در مقطع دکتری کلام اسلامی در دانشگاه قم پذیرفته شد و در سال ۱۴۰۲ از رساله خود با عنوان «نقش نگرش الهی در نظریه‌پردازی علمی» دفاع کرد. وی تا کنون موفق به تدوین آثاری در حوزه پژوهش و نیز تدریس برخی مواد درسی در رشته فلسفه و کلام شده است.

Saadabadi, H. PhD of Islamic Theology, University of Gom, Iran.

h.sadabadi@gmail.com

محسن جوادی متولد ۱۳۴۲ در کنار دروس متداول حوزه، در دانشگاه تربیت مدرس تهران رشته فلسفه را پیگیری کردند و در سال ۱۳۷۸ موفق به اخذ مدرک دکترا در این رشته شدند. برای اولین بار در ایران رشته فلسفه اخلاق در دانشگاه قم به همت تلاش ایشان تأسیس شد. از آثار ایشان می‌توان به کتاب «مسأله باید و هست» و «درآمدی بر خداشناسی فلسفی» اشاره کرد. دکتر محسن جوادی هم اکنون عضو هیئت علمی گروه فلسفه دانشگاه قم و استاد فلسفه اخلاق در این دانشگاه هستند.

Javadi, M. Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Iran.

moh_javadi@yahoo.com

عباس ایزدپناه متولد ۱۳۴۰ در سال ۱۳۵۵ وارد حوزه علمیه شد و سطوح عالی و خارج حوزه را گذراند و تحصیلات دانشگاهی خود را تا مقطع دکتری پی گرفت و در رشته فلسفه تطبیقی فارغ التحصیل شد. وی تا کنون ده‌ها کتاب و مقاله علمی را تدوین کرده است و عضو هیئت علمی دانشگاه قم و استادیار فلسفه و کلام اسلامی است.

Izadpanah, A. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Iran.

abas_izadpanah@yahoo.com

How to cite this paper:

Hossein Saadabadi, Mohsen Javadi and Abbas Izadpanah (2024). The Ontological Foundations of Divine Attitude and Its Role in Scientific Theorizing. *Journal of Ontological Researches*, 12 (24), 383-406. Persian.

DOI :10.22061/orj.2024.2080

URL :https://orj.sru.ac.ir/article_2080.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.